

Nərgiz ƏHMƏDOVA

AMK- nın dissertantı və “Milli musiqi alətlərinin
təkmilləşdirilməsi” elmi laboratoriyasının baş laborantı

Ünvan: Bakı, Yasamal rayonu, Ələsgər Ələkbərov 7

Email: ehmedovaabdullayeva@mail.ru

DÜNYA XALQLARININ MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİNDƏ TƏNBUR ALƏTİ VƏ ONUN NÖVLƏRİ

***Xülasə:** Məqalədə qədim musiqi aləti tənburun dünyanın bir çox xalqları tərəfindən istifadə olunan növləri haqqında yazılıb. Həmçinin, tənburun tarixi və müasir təkmilləşdirilməsi məqalədə özünə yer alıb.*

***Açar sözlər:** tənbur, dombra, təkmilləşdirmə, türk, musiqi aləti*

İnsan özünü dərk edən gündən fikrini, hisslərini ifadə etmək üçün vasitələr axtarmağa başlamışdır. Əvvəlcə kinetik dillə, intonasiya, emosiya, hərəkətlərlə, sonra daha da təkmilləşdirərək şeir, musiqi ilə özünü ifadə etməyə çalışan insan ən dərin hisslərini, duyğularını təbiətdən aldığı materiallardan düzəltdiyi cansız aləti dilləndirməyə nail olmuşdur. İlk vaxtlar sadə alətlər düzəltməyə müvəffəq olan insanlar getdikcə bu alətləri təkmilləşdirərək sərhəd tanımayan musiqi sənəti yaratmışlar. Getdikcə təkmilləşən musiqi alətləri ilə musiqi sənəti də inkişaf edərək genişləndirdi. Beləliklə, deyə bilərik ki, insan musiqini təbiətdən əldə etdiyi “yardımçı vasitə” ilə birlikdə yaradır. Bu yardımçı vasitəni düzəltmək üçün də insan şüuru əsas rol oynayır. Aləti bir nəfər yaradır, xalq tərəfindən mənimsənilir və istifadə olunur. İstifadə olunduqca da alətdəki qüsurlar və ya zamanın tələbinə uyğun gəlməyən detallar aradan qaldırılır. Daim inkişaf edən insan şüurunun nəticəsində elm, texnika ilə birlikdə musiqi alətləri də daim inkişaf edir. Bu inkişafı əsrlərlə dəyişikliklərə məruz qalmış alətlərin nümunəsində görə bilərik.

Ən qədim alətlərdən biri olan tənbur alətinin tarixi, dünyanın bir çox xalqlarında istifadə olunan növləri və təkmilləşdirilmiş formalarına nəzər salmaq istərdik. Tənbur telli alət olub, çox qədim bir tarixə malikdir. Dərviş Əli “Risaleyi-musiqi” əsərində qeyd edib ki, tənbur qədim Ellin dövründən qalmışdır. Sonra müəllif tənbur sözünün qədim yunan sözləri olan “*tən*” – ürək, “*bur*” – təsir etmək, narahat olmaq sözlərindən əmələ gəldiyini qeyd edib və onu “narahat ürək” adlandırmışdır. Eyni zamanda bu aləti bütün alətlərin müəllimi hesab edirdi. Tənbur aləti bir çox dünya xalqlarının musiqisində istifadə olunur. Amma alətin ərəblərdən gəldiyi güman olunur. Ü.Hacıbəyli “Şərq musiqisi haqqında Qərb alimlərinin təfsiri” məqaləsində bu fikri təsdiqləyir [5, s. 234].

Ərəblər tənburun sözaçımını belə izah edirlər ki, “*dumba - i bara*” sözündən yaranıb və “*quzunun quyruğu*” mənasını ifadə edir [15]. Alətin çox qədim tarixi var. İslamdan sonrakı dövrdə ərəblərdən gəldiyi güman edilsə də Azərbaycanda tənbur

oxşar alətin hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdən istifadə edildiyini Ə.Hüseyninin “Orkestrin ulu babası” məqaləsindən bilirik. 7-8 min illik tarixi olan saxsı qabın üzərində tənburabənzər alətin təsvir olunması elə tənburun da yaşını göstərir [7, s. 4]. Əbu Nəsr Fərabî tənburu İslamdan öncəki dövrə aid edir. Əsərlərində Xorasan tənburunun adını çəkmişdir. Tənburun istifadə arealı geniş olduğu üçün növləri də çoxdur: Bağdad, Xorasan, Şirvan, özbək, tacik, tatar, hind, əfqan növləri var. Bu alətdən bir çox türk xalqları (uyğur, qazax, monqol, tacik və s) tərəfindən, o cümlədən, Çin, Rusiya, Ukrayna, Belarusiyada geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda tənburun əsasən 2 növü mövcuddur: Şirvan və Balakən tənburu. Bu barədə Üzeyir bəy qeyd etmişdir: “Telli alətlərdən biri “tənbur”dur ki, bu da qədim Misir alətinə bənzəyir. Fərabinin tərifinə görə tənburu-Xorasan və tənburu Bağdadi heç də bir-birinə bənzəməz. Hal-hazırda tənburun növləri çoxdur ki, 4 telli və 8 telli olmaqdan əlavə böyüklük və kiçiklik, habelə, kökcə bir-birindən ayrılır” [5, s. 237].

Şirvan tənburu armudşəkillidir, 2-3 simi, 14-17 pərdəsi olur. Çanağı tut və ya armud, qolu və kəlləsi qoz, üzü isə tut və ya şam ağacından hazırlanır. Şirvan tənburu yeganə alətdir ki, sağ əlin baş və orta barmaqları ilə ifa olunur. Bəzən isə sağ əlin şəhadət bamağına geyilən üsküyün altına qoyulan mizrabla çalınır. Barmaqla ifa olunduğu üçün də simlər bir-birindən 20mm aralı yerləşir. Alətin diapazonu I oktavanın do səsindən, II oktavanın mi səsinə qədərdir. Köklənməsi sazda olduğu kimidir. I simdə melodiya ifa olunur, II sim isə musiqinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif cür köklənir. Təəssüf ki, tənbur ifaçılığı Azərbaycanda XIX əsrin II yarısından tədricən tənəzzül etmişdir. Bərpacı-alim M.Kərimov Şirvan tənburunu bərpa etmişdir. Lakin alət üzərində Azərbaycanda heç bir təkmilləşdirmə və rekonstruksiya işləri aparılmamışdır.

Balakən tənburu haqqında daha bir məlumata Əlhüseyn Dağlının “Ozan Qaravəlli” əsərində rast gəlirik. O, Balakəndə rastlaşdığı Qorki Məhəmmədin ifa etdiyi tənbur “dınqıldatmağından” yazıb. Müəllif bu barədə təəccüblənərək yazır: “Əcəba! Qədim İraqın keçmişində eşidilən tənbur hanki yollarla, nə zamandan gəlib Balakənə çıxmışdır? Necə olub ki, Babil musiqi aləti özünə təzə vətən tapıb, indi Qafqaz dağları qoynunda səslənir?” [4, s. 61]. Buradan məlum olur ki, o dövrdə tənburun Azərbaycan istifadəsi artıq tənəzzülə uğramışdır. Yalnız xalq arasında bəzi sadə musiqiçilər hələ də alətdən istifadə edir. Ə.Dağlı alətin hazırlandığı material haqqında da məlumat verir. O, qeyd edir ki, bar gətirməyən və odda belə yaxşı yanmayan erkək “yalan-qoz” ağacı usta zəhməti nəticəsində tənburə çevrilir [4, s. 63].

Ə.Bədəlbəyli “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə setarın (eləcə də pəncar və şeştarın) tənburun bir növü olduğunu yazır və qeyd edir ki, bu barədə musiqişünasların əksəriyyətinin fikrinə əsaslanmışdır. O, tənbur barədə belə yazır: “Tənbur 3 simli, dartımlı musiqi alətidir. Zəhiri görünüşü sazı andırır, lakin çanağı sazınkindən bir qədər uzun olur. Tənburun I və III simi eyni yüksəklikdə (unison), ortancıl simi isə kvarta aşağı köklənir. Simləri sağ əlin şəhadət barmağına taxılan polad halqa üzərindəki qarmaqla dartılıb ehtizaz etdirilir-səsləndirilir. Tənburun bu mizrabı naxunək adlandırılırdı” [3, s. 69-70]. Buradan aydın olur ki, Ə. Bədəlbəyli Balakən tənburunu təsvir etmir. Qeyd edək ki, Balakən tənburunun çanağının alt

hissəsində diş formasında bir neçə çıxıntılar var və çanaq uzunsov formadadır. Eyni zamanda Balakən tənburu 2 telli alətdir. Bədəlbəylinin təsvir etdiyi tənbur isə daha çox Şirvan tənburuna bənzəyir və türk tənburunun xüsusiyyətlərini də özündə cəmləşdirib.

Avropa səyahətçiləri olan Charles Fonton, Toderini, Evliya Çələbi öz xatirələrində İstanbulda gördükləri tənbur çalğıçılarından söz açmışlar. Ə.Marağayı bu alətin “*tənbur-i Şirvan*” və “*tabura-i türkü*” adlı növlərindən bəhs etmişdir. Türkiyədə XIX-XX əsrlərdə tənburilik sənəti geniş yayılmışdır. Türkiyədə istifadə olunan tənburun qolu uzundur, təxminən 73-84 sm. Alətin mizrabı tısbağa qabığından hazırlanır. Mizrabın bir-birindən fərqli hazırlanan iki ucundan da istifadə olunması ilə fərqli tembr əldə etmək olur. Pərdələri bağırısaqdan hazırlanan türk tənburunun əvvəllər 42, sonralar Arel sisteminə əsasən hazırlanmış 48, transpozisiyalı səslənməsi üçün isə 65, hətta bundan da çox pərdəli növləri yaradılmışdır. Türk musiqisində xüsusi yeri olan və türk musiqişünaslığının ən parlaq əsərlərindən biri olan “*Kitab-i ilmil-musiki ala vechil-Hurufat*” əsərinin müəllifi olan Dmitri Kantemir bu aləti türk musiqi sisteminə uyğunlaşdırmışdır. Ondan sonra məşhur türk tənburilərindən olan Məsud Cəmil bəy tənburun klassik formasında dəyişikliklər edərək onu yeni üslubda hazırlamışdır. Bəzi türk mənbələrində türk tənburunun yaylı növünün Cəmil bəy tərəfindən yaradıldığı iddia edilir. Yaylı tənbur üzərində təkmilləşdirmə işləri ötən əsrin sonlarında Ercüment Batanay və Fahrettin Çimenli tərəfindən həyata keçirilib. Bunlardan F.Çimenli yaylı tanbura “can dirəyi” (hündür xərək) əlavə edərək yüksək səsləli alət, İzzettin Ökte Cəmil bəyin düzəltdiyi tənburun alt simlərini birləşdirərək violonçelə yaxın səs əldə etmişdir [12]. 1947-ci ildə ifaçı Batanay (1927-2004. Türk virtuoz tənbur ifaçısı və bəstəkarı olub. Yaylı tənbur üzərində təkmilləşmə işləri aparıb) alətinin səsinin digər alətlər arasında cılız olduğunu düşünərək aləti təkmilləşdirmək qərarına gəldi. Türk aləti olan “*cümbüş*”ün gövdəsinə tənbur qolu taxdı, çanağa dəri çəkdi, simləri qalınlaşdırdı, eşik altına klassik kemençədəki kimi rezinlər qoydu. F.Çimenlinin tətbiq etdiyi gövdəyə can dirəyini də yerləşdirdi. Beləliklə, yaylı tənbur yüksək səs verən bir alət oldu. Təkmilləşmiş türk tənburunun pərdələri mandolin və gitarada olduğu kimi qol üzərinə bərkidilməyib, pərdələrin qoyulması zamanı iki tərəfə hərəkət edə bilmək nəzərdə tutulub, qoluna rahat pərdə bağlandığı üçün istədiyimiz pərdəni alət üzərinə yerləşdirə bilərik. Simin mizrabla səsləndirilməsi zamanı tamamilə bağlı olan çanağın içindəki hava rezonatora girir və xüsusi bir səs, bir inilti əldə olunur. İfaçılar çalğı zamanı alətin qolunu yuxarı və aşağı tərpətməklə, silkələməklə titrəyişi artıraraq fərqli duyğular əldə edə bilir. Lakin qeyd etmək istərdik ki, türk tənburu bir çox xalqlar tərəfindən istifadə edilən tənburlardan fərqlidir.

Tənbur alətindən uyğurlar da istifadə olunur. Uyğur tənburu 5 simlidir. Simlər g-g-c-g-g kimi köklənir. Melodiya metal mizrabla səsləndirilir. Uyğur tənburu daha çox muğamların ifasında istifadə olunur, eyni zamanda müşayətçi və ansambl alətidir. Alətin uzunluğu 1,5 metrəyə çatır. Tut ağacından hazırlanır. Uyğur rəvayətlərinə görə tənburun pərdələri və simləri uğur tanrısı Xızırın bağırısaqlarından hazırlanır.

A.Nəcəfzadə tənbur ailəsinin bir üzvü – “Balakən tənburu” məqaləsində qeyd edir: “Çin ərazisində də danbur adlı alətdən istifadə olunur. Lakin bu alət formasına görə Balakən damburundan fərqlənir. Alət uyğurlar vasitəsilə Çin ərazisinə də miqrasiya edilmişdir. Çində istifadə olunan danbur daha çox Orta Asiya tənburuna bənzəyir” [7, s. 112].

Hindistanda istifadə olunan tənbur hind təsnifatına əsasən uzunsəsli alətlər ailəsinə aid edilir. Hind tənburu “tanpur”, “tanapur” adlanır. Tanpur 4 polad və ya mis simdən ibarətdir. Simlərin alt hissəsi sümükdən hazırlanmış düz xəbəyin üstündən keçir və aşağıdakı körpü formasında olan simgirə sabitlənir. Alətin ümumi uzunluğu 1,5 metr, dekanın eni 35-38 santimetrdir. Hind tənburunun da 2 növü var. Cənubi Hind tanpuru (*Karnat tanpuru*) Şimali hind *tanapur*undan formasına görə fərqlənir. Alət zaman-zaman təkmilləşdirilərək dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Alətin təkmilləşdirilmiş variantı Şimali Hindistanın sorod, sitar, Cənubi Hindistanın vinu və s. alətlərini xatırladır. Alətin əsas hissəsi tənzimləmə rezonatoru, qurudulmuş və işlənmiş qabaqdan olan çanaqdan, taxta üzlükdən ibarətdir. Alətin xüsusiyyətlərindən də biri odur ki, qolu və çanağı ayrı-ayrı odunların yonulması ilə deyil, qol və çanaq tək odundan yonularaq düzəldilir.

Tənburun digər bir növü İranda sufilər tərəfindən istifadə edilən alətdir. İranda bu alət səhnədə ifa edilmir, yalnız dini-sufi mərasimlərində ilahilər oxunan zaman səsləndirilir. İran tənburu iki telli alətdir, mizrabla deyil, sağ əlin barmaqları ilə çalınır.

S.Abdullayeva tənbur aləti haqqında yazmışdı: “Bu alətə həm də tənbur, tonpur, tunpur deyirlər [1, s. 113]. A.Nəcəfzadənin yuxarıda adını çəkilmiş məqaləsindən aldığımız nəticəyə görə dambur elə tənburun bir növüdür. Eyni zamanda “tənbur” sözünün Balakən, Qax, Zaqatala bölgəsində yerli ləhcədə “dambur”a çevrilmişdir [7, s. 111]. Klassik şairlərimizin də əsərlərində bu musiqi



Şəkil 1 (Qazax dombrası)

aləti həm “tənbur”, həm də “dambur” kimi qeyd edilmişdir. Ola bilər ki, “Dambur” digər türk tayfalarının dilində “dombra” kimi səslənmişdir. Ü.Hacıbəylinin fikrincə isə tənbur indiki qazax aləti olan “dombra”dır. O, “Şərq musiqi haqqında Qərb alimlərinin təfsiri” məqaləsində yazır ki, bir çox musiqi alətinin əsilləri ərəblərdən götürülmüşdür. “Əslində Asori aləti sayılan “bandur” aləti ərəblərin tənburundandır ki, “ b” ilə “ t”nin yerləri dəyişilmişdir. Bu gün tənbur Türkiyədə mövcud olduğu kimi bandur dəxi maloruslarda mövcuddur ki, bunlara Türkiyədən köçürülmüş olacaqdır. Bizcə, tənbur – dombra olacaqdır” [5, s.238].

Qazax tənburu dombra adlanır, Abay və Cambıl dombrası kimi növləri var (Şəkil 1). Bu alətə oxşar yaylı alətləri 2 min il əvvəldən istifadə etdiklərini bildirən qazaxlar tənburu bir neçə dəfə rekonstruksiya ediblər. Qazaxlar tənburu yaylı, mizrablı və mizrabsız sağ əlin barmaqları ilə dıncıldaraq ifa

edirlər. Qədim növlərində simləri ənənəvi olaraq bağırısaq liflərindən hazırlansa da, modern dombralarda əsasən neylon tel istifadə olunur. Bəzi dombralarda pərdə olmur. Çanaq və qolu bütöv odundan yonulur. Çalğı zamanı çanağına vuraraq ritmlər əldə edilir. Arxa hissəsində rezonator dəliyi var. Alətin çöl hissəsi cilalanmır və rənglənmir. Alətin simləri kvarta-kvinta intervalı ilə köklənir. Alətin çanağı səsgücləndirici rolunu oynayır. Alətin üzü dombraya yeni tembr verir. Simlərin yerini isə xəmək ayırd edir.

Alət Türkistanda o qədər məşhurdur ki, Türkiстан şəhərində hər ailədə mütləq bir nəfər dombra çalır. Onların belə bir deyimi də var: “Hər iki qazaxdan biri musiqi aləti çalır. Dombra və qopuz Türkistanda ən qədim alət hesab olunur. 1989-cu ildə Qazaxıstanda Almaata ərazisində Maitob yaylasında etnoqraf J.Babalikul və professor S.Akitayev tərəfindən bir musiqi alətinin təsviri ilə müxtəlif formalarda rəqs edən dörd insan əks olunan qayaüstü rəsm aşkar etmişdir [17]. Arxeoloq K.Akişevin tədqiqatına əsasən şəkil Neolit dövrünə aid edilib. Hal-hazırda bu qayaüatü rəsmnin şəkli Almatı şəhərindəki S.Dukenul adına Milli musiqi alətləri muzeyində saxlanılır. Qaya üzərində qədim rəssamın təsvir etdiyi alət dombraya bənzərdir. Buna əsasən ehtimal etmək olar ki, dombranın prototipi olan alətlərin 4 min il yaşı var və bu alətlər simli alətlərin ilk növlərindən biridir. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar təsdiq edir ki, köçəri Saka qəbilələrində qazax dombrasına bənzər iki telli musiqi alətlərindən istifadə edilib. Bu da tənbur tipli alətin 2 min il əvvəl istifadə edildiyini göstərə bilər. Qədim Xorəzmdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində simli musiqi alətləri ifa edən, bişmiş torpaqdan hazırlanmış musiqiçi heykəlləri tapılmışdır. İki min il bundan əvvələ aid olan bu 2 simli Xorəzm alətləri Qazax dombrası ilə tipoloji cəhətdən oxşardır və Qazaxıstanda yaşayan tayfalar arasında ən geniş yayılmış alətdir.

Avrasiya qitəsində yaşayan digər xalqlara dombra və ona bənzər alətlərin qədim dövrlərdən tanış olduğu qənaətinə gəlməkdir. Bu tipli simli alətlərə saks, hun, kuman (qıpçaq tayfalarının Avropa adıdır) mənşəli abidələrdə xüsusilə rast gəlinir. Türk xalqları olan hun, avar, bolqar, xəzər, Ön Asiya xalqları, o cümlədən Şərq slavyanları bu musiqi alətini dombra adı ilə qəbul ediblər. Marko Polo xatirələrində qeyd edir ki, bu alət türk köçəri müharibələrində iştirak edən tatarlar tərəfindən də istifadə olunurdu. Tatarlar döyüş zamanı bu alətdə ifa edərək oxuyurmuşlar ki, döyüşçülərin döyüş əhvali ruhiyyəsini yüksəltsinlər [17].

Rus dombrası 3 simli olur (Şəkil 2). Simlər kvarta intervalı ilə köklənir. Belarusiya və Ukraynada istifadə olunan domralar isə 4 simli olur və kvinta ilə köklənir. Bas domra Rusiyada XVI-XVII əsrlərdə aktyor təlxəklər tərəfindən solo və ansambl aləti kimi istifadə edilirdi. Lakin XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar tərəfindən bir sıra dövlət və kilsə qanunları verildikdən sonra təlxəklərin yoxa çıxması ilə domra da yoxa çıxdı. Çar Aleksey Mixaylovun “Əxlaqın düzəldilməsi və xurafatın məhv edilməsi” haqqında qanun bu prosesə təkan vermiş



Şəkil 2 (Rus dombrası)

oldu. Domranın müasir forması üzərində iş 1896-cı ildə V.V.Andreyevin balalaykanı təkmilləşdirdikdən sonra başlamışdır. Bu alət əsasında 1896-1898-ci illərdə usta sənətkarlar F.S.Paserbski, S.İ.Nalimov, N.P.Fomin, P.P.Karkin, V.V.Andreyev adına böyük rus orkestrinin əsasını təşkil edən domra ailəsini yaratdılar. XIX əsrdə heç kimin domra haqqında bilmədiyi dövrdə V.Andreyev İ.Nalimovla birlikdə domranın təkmilləşdirilməsi üzərində işləyib. Onlar aləti 1896-cı ildə Vyatka əyalətində tapılmış alətin quruluşuna əsasən təkmilləşdirdilər. Tarixçilər Andreyevin tapdığı alətin həqiqətən qədim domra olub olmadığı haqqında mübahisə edirdilər. Buna baxmayaraq, 1896-cı ildə rekonstruksiya olunan alət domra adlandırıldı. Yeni təkmilləşdirilmiş domranın quruluşu belə idi: yumru çanaq, orta uzunluqda qol, 3 sim, kvarta intervallı kök sistemi. Bəstəkar N.P.Fomin domranın ailəsini yaratmışdır. Pikkolo, alt, bas və kontrbas növləri olan bu ailə rus orkestrinin tərkibinə daxil edilmişdir. 1908-ci ildə dirijor Q.Lyubimovun təklifi ilə usta S.Burov 4 simli kvinta intervalı ilə köklənən domra yaratdı. Bu 4 simli alət skripka diapazonu ilə oxşar idi: kiçik oktavanın mi səsinə IV oktavanın mi səsinə qədər. Hal-hazırda bu alət Rusiya, Ukrayna, Belarusiyada geniş istifadə olunur. Alət üçün çoxlu kamera və konsert əsərləri yazılıb, skripka üçün yazılmış əsərlərdən köçürmələr edilib [13].

Özbək tənburu düttara bənzərsə də ondan daha incə və uzundur. Köklənmə çalınacaq məqama görə dəyişilir. Diapazonu tək teldə 2 oktavadır. Qeyd edək ki, melodiya alətin I telində ifa olunur, digər tellər müşayət üçün istifadə olunur. Sağ əlin II barmağına taxılan “*nahun*” adlı metal mizrabla ifa edilir. Özbək tənburunun yaylı növü də mövcuddur.

Tənbur alətinin bir növü başqırdlar tərəfindən də istifadə olunur. Başqırdlar bu aləti “*dumbra*” adlandırırlar (Şəkil 3).



Şəkil 3 (Başqırd dumbrası)

Lakin başqırdlarda da bu alət XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində istifadədən düşdü. Bu XVII-XVIII əsrlərdə milli azadlıq hərəkatının iştirakçıları və qabaqcıllarının çar tərəfindən təqib olunması ilə bağlı idi. XX əsrin ortalarında başqırdlar arasında fabrik istehsalı alət olan mandolinin ifası məşhurlaşmışdı [8, s. 5-6]. Mandolin dumbbranın əvəzinə istifadə olunmağa başlasa da sonradan 3 simli dumbra yaradıldı. Başqırd dumbbrasının təkmilləşdirilməsini 1980-cı illərdə usta V.Ş.Şuqayupov yaşlı nəslin xatirələri və yazıları ilə icra etmişdi. Həmçinin, alətin təkmilləşdirilməsində ustalar Q.Qubaquşev, Y.Zirin, V.V.Zubçenko, A.Parayev çalışmışlar. 1992-ci ildə Ufa Dövlət Universitetində başqırd dumbbrasının və qıl qopuzun istehsalı üçün eksperimental emalatxana təşkil edilmişdir. Bu emalatxanada R.M.Həlimov, A.Y.Yaquzin, A.X.Bayramqulov, S.U.Baymuhammedov işləyib. Müasir alət bəzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Xüsusilə qol 19 mürəkkəb pərdədən ibarətdir, gövdə bütöv yonulmuş ağacdən deyil, hissələrin yapışdırılması ilə hazırlanırdı. Alətin orkestr üçün soprano, alt və bas növləri yaradılmışdır [14].

Türk xalqlarından olan monqollar da bu alətdən istifadə edirlər. Belə ki, dombra haqqında ən çox əfsanə və rəvayətlər monqolların şifahi xalq ədəbiyyatında mövcuddur. Əfsanələrin əksəriyyəti də böyük monqol xaqanı Çingiz xanla bağlıdır.

Əfsanə 1. Əfsanələrin birində deyilir: Cuci xan Çingiz xanın ən sevimli oğlu idi. Qıpçaq çöllərində ov zamanı Cuci xan atı ilə birlikdə vurulur və qulan sürüsünün tapdaqları altında parçalanır. Heç kim Çingiz xana onun sevimli oğlunun faciəvi ölümü haqqında deməyə cürət etmirdi. Belə xəbəri çatdırıranı qəddar edam gözləyirdi. Çingiz xan oğlunun ölümünü xəbər verənin boğazına qurğuşun tökməyi əmr etmişdi. Xanın vəzirləri belə çıxış yolu tapırlar, dombra çalan sadə musiqiçi olan Ket Buğanı Çingiz xanın yanına gətirərək dəhşətli xəbəri musiqi ilə səsləndirmək göstərişi verirlər. Ket Buğa Xanın qəzəbini bilib ona heçnə demədən öz musiqisini “*küyü*” çalmağa başlayır. Qeyd edək ki, *küy* dombra üçün yaradılmış musiqi janrıdır. Onun ifa etdiyi musiqi “*Ağsaq qulan*” küyü idi. Ket Buğanın gözəl musiqisi xana oğlunun ölümünü anladır. Qəzəbli xan əmrin yerinə yetirilməsi hökmünü verir. Beləliklə, dombranın edam hökmü verilir. Deyirlər ki, o vaxtdan dombranın səthində əridilmiş qurğuşunun izi qaldı. “*Ağsaq qulan*” (“*Аксақ қулан*”) sənətin gücünü göstərən gözəl qazax əfsanələrindən biridir [11].

Əfsanə 2. Dombra haqqında digər bir əfsanə isə belədir: Bir zamanlar Altayda iki div qardaş yaşayırdı. Balaca qardaşın dombrası var idi və o bu alətdə çalmağı sevirdi. Çaldıqca da dünyada hər şeyi unudurdu. Böyük qardaş isə özündən razı idi. Buna görə də bir gün adını əbədləşdirmək və öyünmək üçün gur bir çayın üzərində körpü tikmək qərarına gəlir. Daşları yığır və körpünü tikməyə hazırlaşır. Balaca qardaş isə elə hey çalır, çalır, çalır. Beləcə günlər keçir. Balaca qardaş köməyə tələsmir. Ancaq öz sevimli alətində çalır. Bir gün böyük qardaş qəzəblənir və dombranı qardaşının başına bərk çırpır. Dombra qırılır, melodiya kəsilir, amma balaca qardaşın başında dombranın izi qalır. İllər keçdi, insanlar bu izi tapdılar və onun əsasında yeni dombralar düzəltməyə başladılar. Bununla da, uzun illərdir susqun kəndlərdə musiqi eşidilməyə başladı [17].

Əfsanə 3. Əvvəllər dombra 3 simli olub və orta hissəsində dəlik yox imiş. Alətin fərqli yeni növü türk igidi Kegendikin adı ilə bağlıdır. O, yerli xanın qızına aşiq olur. Xan onu evinə dəvət edir və qızına olan sevgisini sübut etməsini tələb edir. İgid dombrasını götürüb çalmağa başlayır. O, ifa etdiyi musiqisində xanın acgözlüyü, paxıllığı, xalq zülmü haqqında bildirir. Qəzəblənən xan dombranın üzərinə qaynar qurğuşun tökdürür ki, alət məhv olsun. Lakin xalqın sevgisini qazanan dombra məhv olmur. Dombranın orta hissəsində dəlik açılır və tellərindən yalnız ikisi qalır [11].

Əfsanələrdən də görürük ki, dombra əsasən türk xalqlarının istifadə etdiyi alət olub. Beləliklə, əfsanələrin hər birində əsas fikir odur ki, alətin məhv edilməsinə çalışılırsa da xalq tərəfindən sevilən dombra bu qarşıdurmaların hamısında qalib gəlir və xalqın yaddaşından silinmir. Təsədüfi deyil ki, alət bu gün də əksər türk xalqlarının klassik musiqi aləti kimi çox geniş istifadə edilir.

Tənbur alətinin təkmilləşdirilməsi artıq uzun illərdir ki, davam edir. Yuxarıda adını çəkilmiş xalqlar müxtəlif dövənlərdə bu aləti təkmilləşdirərək istifadə etmişlər. Qazaxıstanda bu iş xüsusilə inkişaf etmişdir. Qazaxıstanda milli musiqi alətlərinin

təkmilləşdirilməsi 3 mərhələdə icra olunmuşdu. I mərhələ 1925-ci ildə A.V.Lunaçarskinin təşəbbüsü ilə dombra alətinin təkmilləşdirilməsi ilə başladı. İlk öncə milli alətləri araşdıran laboratoriya yaradıldı və dombranın təkmilləşdirilməsi işinə başlandı. Qazaxıstan EA-nın akademiki A.K.Jubanov qazax alətlərinin əsaslı rekonstruksiyasını və sabit köklənməsini təyin etmişdir. Bununla da I mərhələnin işi nəticəsində dombra sabit köklənmə (kiçik oktavanın d-g səsləri), temperasiyalı səs düzümü əldə etdi, diapazonu 2 oktava yarım kimi genişləndirildi, səslənmə keyfiyyəti təkmilləşdirildi. 30-cu illərdə A.Jubanov və A.E.Ermekov, Q.Qasımov, İ.Romanenko kimi ustaların iştirakı ilə dombra və bir çox milli çalğı alətləri üzərində təkmilləşdirilmə aparıldı [8, s. 9-10]. II mərhələ 50-ci illərdə başladı. Bu mərhələdə alətlərin, o cümlədən dombranın təkmilləşdirilməsi prosesi Ş.Kajqaliyevin eskiz və çertyojları ilə B.Sarıbayev, S.Kasimanov, O.Xaymuldin kimi ziyalıların səyi nəticəsində həyata keçirildi. Təkmilləşdirmənin III mərhələsi hələ də davam edir. 2012-ci ildən etibarən elektrodombra da hazırlanmışdı [14].

Rusiyada fəaliyyət göstərən usta-layuhəçi Vladimir Konveq domra üzərində rekonstruksiya işləri apararaq onu bir qədər də təkmilləşdirmişdir. O, fiziki qanunlara uyğun tərtib etdiyi layihələrə əsasən yumşaq və güclü səslə, dəqiq köklənə bilən, geniş diapazonlu, gözəl tembrə malik musiqi alətləri hazırlamışdır. V. Konveq hər zaman musiqi alətlərinin fiziki xüsusiyyətlərinin nisbətini tapmağa çalışır. O, pikkolodan basa qədər hər hansı ölçülü alətin çox dəqiq sistemini təmin etməyə imkan verən menzuralardan ibarət cədvəl hazırlayıb. (Şəkil 4)



Şəkil 4. (V. Konveqin tərtib etdiyi menzuralar (pikkolodan basa qədər))

Bu cədvəl əsasında da alətləri hazırlayaraq mükəmməl səslənmə əldə etmək mümkün olur. Konveqin domra aləti üçün düzəltdiyi xüsusi dayaq ifaçıya daha rahat çalğı üçün imkanlar verir. Bu dayaq hər hansı yastıq olmadan alətin ifaçının bud nəyihəsi üzərində tərpnəmədən dayanmasına imkan yaradır. Rus virtuoz domristi Vera Maxan üçün xüsusi hazırladığı domranın kəlləsi skripka kəlləsi ilə çox oxşardır [16] (Şəkil 5).



Şəkil 5. (V. Konveqin işlərindən)

Beləliklə, araşdırmalardan belə aydın oldu ki, tənbur aləti türk və qeyri-türk mənşəli bir çox xalqlarda istifadə olunan ən qədim alətlərdəndir. Bütün bunlar tənburun tarixən türklər tərəfindən çox sevilən alət olduğunu və sırf türk aləti olduğunu göstərir. Düşünürük ki, bu alətin Rusiyada istifadəsi bu ərazidə yaşayan türk tayfalarının (xüsusən başqordlar, sibir türkləri və s.) mədəniyyətini mənimsəməsi ilə bağlıdır. Alətin Çində istifadəsi də türk mənşəli uyğurların bu ərazilərdə yaşaması ilə əlaqədar ola bilər. Beləcə, türklərin yayıldığı ərazilərdə və ya xalqların tarixi köçü, tayfaların yerdəyişməsi, türklərin daha çox köçəri həyat sürməsi nəticəsində məskən saldıqları ərazilərdə bu alət yayılıb və başqa xalqlar tərəfindən də mənimsənilib. Məhz buna görə də tənburun yayılma arealı genişdir. Bu gün Azərbaycanın da bəzi bölgələrində bu alətdən istifadə olunsada tənburun yenidən bərpa və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (musiqişünaslıq-orqanoloji tədqiqat). B.: Adiloğlu, 2002, 454 s.
2. Abdullayeva S.A. Azərbaycan musiqisi və təsviri sənət. B.: Oğuz Eli, 2010, 416 s.
3. Bədəlbəyli Ə.B. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. B.: Elm, 1969, 248s.
4. Dağlı Ə. Ozan Qaravəlli. B.: MBM, 2006, 192s.
5. Hacıbəyli Ü.Ə. Əsərləri II cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. B.: 1965, 411 s.
6. Hüseyni Ə. Orkestrin ulu babası. // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti B.: 1976, 7 avqust
7. Nəcəfzadə A.İ. Tənbur ailəsinin bir üzvü – Balakən damburu. // "Konservatoriya" jurnalı, 2015, № 4 (30), s. 108-117.

Rus dilində:

8. Алексеева Л. А. Нажмеденов Ж. Особенности казакской домбры. // Мы и вселенная. 2001, № 1(6), с 52-54.
9. Жубанов А. К. Казахский народный инструмент-домбра. // Музыкознание. Алма-Ата, 1976, с.8-10.
10. Рахимов Р.Г. Башкирская думбыра. // Фольклорный сборник. Уфа, Узорница, 1988, 24с.

Saytlar

11. Музблог гусли, Музыкальный сайт для меломанов. URL: http://www.gusli.su/kazahskaya_domra_kicc/
12. Vikipediya, Açıq Ensiklopediya, URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0zzettin_%C3%96kte
13. Vikipediya, Açıq Ensiklopediya URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Tamburi_Cemil_Bey
14. Вселенная музыки, Вера Махан, Домра и домровое искусство на рубеже веков, Часть I. II, III. Москва 2000 г. URL: <http://vsemusic.ru/articles/music/domra1.php>

15. Vikipediya, Açıq Ensiklopediya. URL:<https://az.wikipedia.org/wiki/T%C9%99nbur>
16. Вселенная музыки, Вера Махан, Владимир Конвего
URL:http://vsemusic.ru/persons/konvego_v/konvego_v.php
17. Обычаи и традиции казахского народа, URL:<http://www.bilu.kz/dombra.php>

Наргиз АХМЕДОВА

Старший лаборант лаборатории
«Реконструкция национальных музыкальных
инструментов»
Диссертант АНК

ТАНБУР И ЕГО РАЗНОВИДНОСТИ У РАЗНЫХ НАРОДОВ МИРА

Резюме: В статье говорится о старинном музыкальном инструменте – танбур, который задействован в музыкальной культуре многих народов мира. Представлен исторический экскурс по истории инструмента, а также вопросы реконструкции танбура.

Ключевые слова: танбур, домбра, реконструкция, тюркский музыкальный инструмент

Nargiz AHMADOVA

Dissertant ANK
Scientist in laboratory
“Improvement of national musical instruments”

TANBUR AND THE KINDS OF TANBUR IN THE WORLD NATIONS

Summary: This article talks about ancient musical instrument - Tanbur which is using the many nations of the world. The history and modern developed of tanbur has been informed in this article.

Key words: tanbur, dombra, reconstruction, turk, musical instrument

Rəyçilər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəxrəddin Baxşəliyev
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Telman Qəniyev